

Linguistica ONLINE. Added: September, 1st 2005.
<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/krcmova/krc-001.pdf>
 ISSN 1801-5336

Od deskripce k poznání obecného ve stylistice^[*]

Marie Krčmová

Základní a současně tradiční lingvistický postup analýzy textu, který vychází z popisu jedinečného užití a směřuje cestou zobecnění k poznání zákonitostí stavby konkrétního jazyka a jejich explanaci a odtud (snad) postupem dalšího zobecnění třeba i více jazyků a nebo dokonce "jazyka" jako základního nástroje všelidské komunikace, platí ve stylistice stejně jako v jiných jazykovědných disciplínách tradičních i novějších. To bohužel neznámá, že by byl vždy uplatňován a že by všechny studie, které se zaměřením hlásí ke stylistice, byly vytvářeny na základě rozboru množiny singulárních stylů - stylů jediného textu. Metodologie stylistiky je málo dopracovaná a hledáme-li jakékoli informace o způsobu práce, najdeme sotva střípky doporučení, a to i tam, kde jde o práce přehledové a orientované na výuku oboru (srov. Čechová a kol., 2003, s. 296-302; tam další literatura). Seznámíme-li se se studiiemi o stylu a stylistice, často se setkáváme s postupem, který vychází z obecných, vně textu formulovaných postulátů a hledá pro ně v konkrétních textech příklady: cesta je to snadná, protože nespočetný okruh textů, které jsou k dispozici, umožní vždy doklad(y) najít. V textech fungujících jako součást mnohotvárné lidské komunikace, zvláště spontánní, je totiž možné vše, i to, co je na základě jazykových norem konkrétního jazyka "defektní" a co tedy můžeme zjednodušeně hodnotit jako svébytný prostředek určitého "stylu", aniž by bylo vždy jasně patrné, co je podle autora náplní tohoto lingvistického – a nejen lingvistického – termínu (k tomu srov. diskusi v časopise *Stylistyka* IV, 1995). Předem dané měřítko spisovnosti chápáné současně jako "nepříznakovost", které se opírá o souborné publikace ukazující dobovou normu spisovného jazyka nebo dokonce materiály kodifikační umožní jistou evidenci výrazových prostředků a jejich předem daných stylově využitelných vlastností, ale pomínou stylizační potence prostředků, pro něž kodifikační materiály chybí (např. syntax věty a textu) a jen velmi málo řeknou o podstatě jejich funkce, pokud nepokládáme za dostačující konstatování, že jde o "ozvláštňení textu".

Deduktivní přístup, který jsme naznačili, se jeví jako odvozený od filozofie jazyka, která mj. formuluje maximy, principy jazykové komunikace, z nichž uvádí konkrétně jen

několik výrazných a nesporných, aby posléze konstatovala, že jsou tu odstíny, realizace, aplikace další, jejichž pojmenování a analýzu ponechává budoucnosti. Využijeme-li pak tyto obecné principy pro popis jazyka, zejména jazyka v užívání, tedy mluvy, ukáže se zákonitě, že právě další, konkrétnější významy, funkce nebo vztahy jsou nespočetné a že čím více o samotném jazykovém materiálu a o fungování jazyka ve společnosti víme, tím méně předem dané nebo přijaté obecné principy pro jeho poznání dostačují. Mohou být podnětné pro dílčí specializované vědecké bádání, jehož výsledky se ukládají do studií či monografií a které se obracejí k poměrně uzavřené společnosti příjemců, huře je však využijeme pro komplexnější postižení živého jazykového dění. Jde o přístup oslnující, prokazující sečtělou a světovou tvůrce a dokumentující myšlenky na novém materiálu, v případě češtiny (a slovenštiny) navíc na materiálu jazyka menšinového. To je ale jediný přínos, který tento postup přináší.

Induktivní postup je jak pro hlubší poznání, tak i pro formulaci poznatků o jazyce sice zdoluhavější, ale daleko adekvátnější; a stojí daleko pevněji na základech samého jazyka než přístup "zvnějšku", který se mění podle toho, z které strany se na jediný objekt - lidský jazyk - díváme. Ale ani to není postup bez úskalí: jsou méně viditelná ve formální gramatice, kde jim lze čelit i kvantifikací, ale daleko výraznější tam, kde do interpretace materiálu vstupuje význam, smysl, a spolu s nimi všechny pragmatické složky komunikace, kde tedy vidíme jazyk jako součást lidského chování a kultury dané společností. A jistě nás donutí k novému promýšlení tam, kde společenská objednávka žádá i doporučení pro budoucí jazykové chování, kde se chtě nechtě dochází k preskripci nebo k něčemu, co je jako preskripcí přijímáno.

Při popisu normy se postup od reality uložené do textů stále prohlubuje vytvářením co největších základů poznání, reprezentativních jazykových korpusů, které mění fázi deskripce z úmorného vypisování excerpt k časově nikoli nenáročné, ale přece jen elegantnější analýze obrovského materiálu předem gramaticky alespoň z části popsaného. Každá lingvisticky opřená interpretace materiálu je přesvědčivá, sami se však přistihujeme při tom, že (typově) tutéž věc jsme schopni interpretovat různě, že s cizími interpretacemi se shodujeme nebo je naopak odmítáme atd. Ani nejdokonalejší materiálová báze tedy nevede k absolutním řešením.

Tam, kde je předmětem studia celý text jako součást komunikace, narážíme na daleko výraznější meze. Meze, které bychom si měli uvědomit, abychom je mohli pojmenovat, vysvětlit a posléze překonávat. A současně meze, které se jeví jinak při poznání vědeckém a odborném a zcela jinak tam, kde se obracíme, třeba zprostředkovaně, i k vyjadřovací praxi: Uživatel totiž vidí jazyk na základě své bezprostřední zkušenosti a deskripce spojenou s explanací chápe současně jako preskripci, hledá doporučení nebo přímo návod pro to, by byl ve vlastní tvorbě textů a v jazykové komunikaci úspěšný. Zřetelně to vidíme u popisů nářečí, kde opravdu jen zachycujeme soustavu jevů, maximálně s odlišením pravidelných a výjimek. I ve výkladu nářeční monografie však dnes hledají zájemci radu, jak vlastní text, který chtějí z různých důvodů napsat v nářečí, učinit "nářečtější". Osvojují si informace o co

[*] Originally presented as a lecture at the conference *Jazyk a komunikácia v súvislostiach* at the Komenský University, Bratislava, June 2004. Reproduced with permission. [Editor's note]

nejspecifičtějších slovech a jejich tvarech, vkládají je do svých vět, ale ty pak syntakticky formují podle zásad připravených psaných textů, protože stavbě spontánně mluveného textu se v popisu nářečí věnovala a dosud věnuje z různých důvodů jen málo pozornosti. Zdá se nám to přístup dosti komický, učit se nářečí z nějaké vědecké práce, ale existuje a výsledky si můžeme kdykoli prohlédnout. Podobně ovšem postupuje i mnoho tvůrců sdělení určených sféře regulované komunikace (termín viz Neščimenko, 1999), tj. projevů veřejných: ptají se, co je "správně", tedy co je preskribováno, ale neptají se, zda nebude daleko „správnější“ počítat s adekvátností jazykových prostředků a jejich kombinací, která není absolutní, ale je vázána na konkrétní situace.

Princip deskripce jazykového materiálu – explanace zjištěného - popis normy - využití tohoto popisu jako doporučení pro další texty – nová deskripce na základě vědomě formulovaných textů nikdy nekončí. Mateřskému jazyku se učíme přirozenou cestou na základě imitace mluvy blízkých i vědomě (spisovnému jazyku), přičemž je vědomě osvojení už založeno na systematizaci faktů, na gramatickém popisu a na racionalizovaném poučení o tvorbě souvislých sdělení, které bylo odvozeno z textů stávajících. Na tomto základě vznikají texty nové, ty se excerpují, popisují ... Pohyb v užívaných jazykových prostředcích je pak odrazem tolerance k vývoji, která se ve společnosti mění - v současnosti je např. obecně velmi vysoká, což uvolňuje cestu pro nové lexikum i nové modely textů. Nemůžeme ale předvídat, zda jde o trvalý stav. Výsledek celého postupu navíc souvisí i s tím, jaká složka jazyka je v popředí zájmu. Ptáme-li se na jazykové prvky bohatě zastoupené, s vymezenou formou i funkcí, je to relativně snazší. Zjišťujeme soubory dublet a můžeme pak hledat určité tendence v jejich zastoupení, uvažovat o logickém pozadí jejich preference (např. je "logičtější" odlišení tvaru sg. a pl.; je "nelogické" užívat předložky *dik*, jde-li o okolnosti negativní), nacházíme preference jedné z dublet v určitém typu textů, uvažujeme o motivaci vývoje od dublet k jedinému prostředku apod. Tyto výklady se stávají součástí normativních mluvnic, odtud odvozeně vstupují do učebnic, přijímá je další generace a ve vědomí se petrifikují. Některá takto vzniklá tvrzení se chápou už jako axiomy, pochybnosti o nich jsou ne zcela běžnou součástí až vědeckých prací (např. úvahy o tzv. zvrtném pasivu v češtině).

Tam, kde je výchozí materiál existující v mluvě velmi diverzifikovaný, je celá cesta daleko složitější. Paradoxně je vysoká diverzifikace přítomna jednak na nejnižší úrovni jazyka – v rovině zvukové, jednak v rovině poměrně vysoké, v syntaxi, a především v utváření celého textu, jeho stylizaci. Ani fonetika ani stylistika se přitom velmi často nezahrnuje do gramatik.

U fonetické roviny je rozdílnost realizací samozřejmostí – co člověk, to specifikum – a dokonalost deskripce je dána rozvojem techniky, tedy stojí už mimo vlastní lingvistiku. Teprve výsledky lze lingvisticky hodnotit. Větší množství dnes existujících fonologických teorií však naznačuje, že ani poměrně dokonalá deskripce materiálu nemusí vyústit v obecně přijatou explanaci, tedy logické systematizování, pochopení a vysvětlení zjištěného stavu. Tato skutečnost však nemá bezprostřední vliv na zvukovou

stránku jazyka, který bez ohledu na dokonalost nebo nedokonalost výkladu mluvené komunikaci slouží.

Aktuální potřeba nejen explanace jedinečného užití jazyka, ale zároveň taková, která by umožnila zobecnění a jeho následné využití pro vyjadřovací praxi je naopak podstatou bádání stylistických. Přítomna je tu mnohost realizací, které můžeme jako jednotlivé popsat, nalezení toho, co je pro výsledný styl textu opravdu podstatné a co ne, však snad ani není možné, i když se o to znovu a znovu snažíme. Především jde o vazbu verbální složky k uspořádání složek tematických. Propojení s obsahem je jedním ze specifík stylu, které je patrné již pro fázi deskripce. Odrazí se i v percepci stylu, kde nepřijatelnost nebo neuspořádanost tematických složek vede k celkovému odmítání „špatného slohu“.

Odhlédněme teď od obsahu a soustředíme se na výrazové prostředky. Pro fázi deskripce máme před sebou jedinečný komunikát, text užitý pro jedinečnou situaci (u psaného textu i při kolektivním adresátu stejně jedinečně přijímaný, hodnocený atd.). Ve stylistice však popisujeme text – uspořádaný soubor jazykových prostředků vně situace produkce a percepcie. Při popisu máme dvě možné cesty: analýzu jazyka posílenou kvantifikací zjištěného, tedy čistou analýzu formy, a analýzu s využitím aparátu specificky stylistického.

Připomeňme si první z cest: ta vychází z mluvnického rozboru, a aby něco skutečně řekla o celku, potřebuje kvantifikaci: zastoupení slovních druhů, typů vět, délka slov, index opakování slov, poznatky o stavbě vět, souvětí (z formálního hlediska). Nelze mluvit o relevantnosti frekvence pádů, protože ty jsou dány valencí, lze však sledovat kategorie verba finita, které jsou na stavbě syntagmat nezávislé. Potíž je v tom, že k textu samému přistupujeme i při čistě lingvistické analýze už ovlivnění vlastním odhadem jeho stylového typu. Dovedeme pak říci, ve vědeckém textu (jehož "vědeckost" přijímáme jako předem danou) je informace častěji kumulována do jednoduché složitě strukturované věty nebo že jsou tu průměrně delší slova, nedokážeme však ukázat, zda jde o prvky nutné nebo zda je text formou adekvátní situaci příjemce, protože většinou nejsme jeho přímými adresáty, ale právě jen analyzátoři. Opakování deskripce na dalších a dalších textech vede k zmožení faktů, ukáže určité tendence, umožní možná další explanaci, ale je obtížné ji zobecnit na jinak vymezený okruh textů, např. v rámci odborné komunikace nelze průměrné hodnoty využít pro charakteristiku vědeckých textů společenskovedních na rozdíl od věd exaktních nebo textů dnešních a textů 19. století. Kromě toho jde o postup nesmírně zdoluhavý i při maximálním využití vši dostupné techniky. Jedinečný text – jeho popis a explanace zjištěného – totéž u dalších a dalších textů, které jsme si předem určili jako nějak podobné – shrnutí výsledků, to vše je cesta, jejíž cíl - pochopení podstaty stylizace - je stále stejně vzdálený.

Rozbor typicky stylistický, vedený od charakteristiky příznakových prostředků v textu, je další možností. Při stylistickém přístupu sledujeme stylovou hodnotu výrazových prostředků, stálou i kontextovou (Krčmová, 2003, s. 141-144) nejen

izolovaně, ale i ve vzájemném vztahu, přičemž bereme v úvahu větší nebo menší stylovou aktivitu jakéhokoli výrazového prostředku. Zde připomínáme pro jistotu, že i když je doména stylizace ve volbě lexika a ve výstavbě věty a textu, měli bychom věnovat pozornost úplně všemu, co jazyk textu obsahuje. Zaměření pozornosti, jemuž dáváme přednost, odpovídá Findrovu chápání stylému (Findra, 2004, s. 11-122), na jehož starší myšlenky také navazuje. Domníváme se, že těžko můžeme adekvátně popsat a interpretovat další souvislosti, např. vztah mezi užitím prostředků verbálních a nonverbálních, i když i to vlastně podle některých přístupů (Jelínek 1995, zejm. str. 734-743) do stylistiky patří; ostatně s tím okrajově počítá i zmíněné pojetí stylému u Findry (s. 54-60 – Fónické štýly a 117-121 – Mimojazykové (neverbálne) štýlémý).

Celkovou představu toho, jak by bylo možno opravdu jazykověstylisticky text analyzovat, formuluje Křístek, 1999 (s. 4-5). Jde o doporučení jistě maximalistické, jež není možno uplatnit na celém delším textu, ukazuje však nástroje a cesty, jimiž lze dojít cíle. Zkušenost z práce se studenty, kde autorka tohoto příspěvku uvedenou metodu v seminářích stylistiky českého jazyka od 80. let vypracovávala, ukazuje její nosnost. Výhodou je, že poznatky o stylu textu, které takto získáváme, jsou pevně opřeny a materiálovou základnu a jsou verifikovatelné a pomohou si všimnout nejen prostředků nápadných a vnějškově zajímavých, ale nacházejí nesamozřejmě informace na základě interpretace faktů jakoby samozřejmých.

I při velmi zodpovědném přístupu analyzujícího subjektu je stylisticky zaměřena deskripce daleko méně objektivizovatelná než deskripce čistě lingvistická: prvotní identifikace stylové hodnoty výrazového prostředku je založena na vstupní znalosti rozebírajícího, který následně může zodpovědně ověřit své postřehy v materiálech odrážejících nadindividuální vědomí – ve slovnících, mluvnících ... A zde je kámen úrazu: jednak ne vše přitahuje jeho pozornost, např. studuje-li soustředěně Jiráskova, pravděpodobně si zvykne na jeho archaizující styl natolik, že už mu ani nebude připadat zajímavý a část stylově aktivních prostředků prostě přehlédne, jednak jsou potřebné údaje v lingvistických materiálech odrážejících nadindividuální vědomí odvozeny z analýzy textů, které vznikly za jiných okolností a jsou nutně neúplné. Důsledkem jsou třeba slohové charakteristiky lexémů, které se nejen slovník od slovníku mění, ale jsou také se ani v nejnovějším ve Slovníku spisovné češtiny (1994) neshodují s povědomím mladší generace (Křístek, 2002).

Uděláme-li v této fázi jedinečného rozboru stále jen jediného textu vše, co můžeme a umíme, zjistíme příklon k některé vrstvě vertikální stupnice příznakovosti, event. kolísání mezi nimi, zachytíme kontextové stylové hodnoty – tropy, figury atd. Rozbor krátkého úseku se nám už mezi tím rozrostl na několik stránek a jsme stále jen u jediného textu. Nedovedu si představit, že by bylo takto možno analyzovat text delší, a to ani při využití možností techniky. A výsledek, i když budeme maximálně zodpovědní a podrobíme analýze mnoho textů (připomínám, že to „mnoho“ bude reálně několik), dojdeme k poznání tendencí stylizace v dané době, nikoli k poznatkům, které by byly nesporné.

Co jsme tedy získali: vždy jen jeden text, jednoho analyzujícího, jeden rozbor a jedna zformulovaná zjištění. Došli bychom až k tomu, že styl je záležitostí jedinečného textu, že existuje jen singulární styl. A že každé zobecnění je snahou po hledání obecných důvodů toho nebo onoho využití výrazových prostředků, které odpovídá realitě jen "zobecněně". Jedinečnost singulárního užití jazyka vyvažuje existence kulturních norem užívání jazyka v určitých situacích, které jsou příjemci oporou při hodnocení stylu textu víceméně tak, jak to odpovídá záměru produktora. To víceméně je tu důležité, protože posuny v chápání stylu textů mohou být dost velké: týž text, i věcný, může jeden člověk hodnotit jako dobře nastylizovaný, zatímco druhému se zdá jen ekvilibristikou slov, starší vážné novinové stati jsou komické atd.

Zřejmě tu skutečně ve společnosti existuje obecná představa jazykového stylu adekvátního konkrétnímu okruhu sdělení, která se buduje postupně během života na základě zkušenosti s nejrůznějšími texty (Krčmová, 1994). Jako vnímatel přijímám všechny prostředky textu, přičemž část mi připadá z hlediska stylu málo relevantních, další část možná zůstává podprahových, tj. bez bližšího vzdělání si jejich role při konstituování stylu nevšímáme, u ostatních se přirozenou cestou učíme sjednocovat určité typy v dané kultuře obvyklé a vnímat jejich jazykové normy a eventuálně je ve své produkci napodobovat. Tento proces nemusí probíhat podle zobecnění, která ukazuje lingvistická disciplína zvaná stylistika: ta usiluje o vysvětlení a nalezení a formulování jistých pravidelností, zatímco uživatel tak racionální být nemusí.

Stále ještě jsme na úrovni procesu deskripce – jdeme od jedinečného k obecnému. Podle čeho však rozhodnout, jakou cestou se má zobecnění dít? Jsme zvyklí užívat měřítko funkce textu, ale jsme si dobře vědomi toho, že se o funkci mluví velmi obecně a že jde ve skutečnosti o „funkci“ přiřítanou celku textu, i když jeho jednotlivé části mohou být funkčně proměnlivé: konkrétně – v o delším odborném textu mají okrajové fáze jinou funkci než střední část nazývaná „stat“ – jsou zaměřena na adresáta a mají více funkci získávací než odborně zpravující. Jistě, nemusí to tak být vždy, ale text se pak může míjet s potenciálními adresáty, což narušuje zaměření celého textu. A takto by bylo možno uvažovat o všech typech textů - snad proto se běžně pracuje se sekundárními styly, se styly žánrovými... Ale i to je východisko z nouze - při neostrosti hranic žánrů a při mnohosti možných sekundárních stylů. Zobecnění je navíc možné jen tehdy, když se vědomě vzdáme části faktů zjištěných v konkrétních analýzách, při deskripci a explanaci jedinečného. To vše je možné v čistě vědeckém přístupu k realitě jazyka a jejím lingvistickém vyjádření.

Stylistická práce je však spojena velmi bezprostředně s vyjadřovací praxí a ta žádá něco zcela jiného než abstraktní modely a rozvahy o jejich smyslu. Žádá obecně účinné měřítko pro tvorbu dalších textů, které by vyhovovaly určitým podmínkám komunikace, žádá návody, jež by bylo možno (uživatelsky přítulně) využít. A tomuto cíli může jakákoli deskripce i explanace přispívat jen zprostředkovaně, protože podstatou stylizace je právě jazyková kreativita, kterou zatím umíme postihnout sebepracnějšími postupy jen velmi nedostatečně.

LITERATURA

ČECHOVÁ, Marie: Výzkumné metody stylistiky. In: Současná česká stylistika. M. Čechová a kol. Praha: ISV 2003, s. 296-302.

FINDRA, Ján: Štylistyka slovenčiny. Martin: Osveta, 2004. 232 s.

JELÍNEK, Milan: Stylistika. In: Příruční mluvnice češtiny. Ed. P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995, s. 701-782.

KRČMOVÁ, Marie: Ke kořenům vytváření komunikačních kompetencí. In: Kształcenie porozumiewania się. Ed. S. Gajda a J. Nocoń. Opole: Uniwersytet Opolski 1994, s. 29 –35.

KRČMOVÁ, Marie: Pojmovost jako konstituující faktor projevu. In: Současná česká stylistika. M. Čechová a kol. Praha: ISV 2003, s. 175-193.

KRČMOVÁ, Marie: Slohová charakteristika prostředků lexikálních. In: Současná česká stylistika. M. Čechová a kol. Praha: Nakladatelství ISV 2003, s. 138-147.

KRČMOVÁ, Marie: Stylové normy a jejich místo ve stylistické teorii a stylizační praxi. In: Stylistyczne konfrontacje. Ed. S. Gajda a M. Balowski. Opole: Uniwersytet Opolski 1994, s. 33 – 38.

KŘÍSTEK, Michal: Způsoby vymezení stylové příznakovosti v lexiku (a materiálu současné češtiny). In: Varia IX: Zborník materiálů z IX. Kolokvia mladých jazykovedcov. Bratislava : SAV, 2002, s. 102-112.

KŘÍSTEK, Michal: Stylistická cvičebnice. Brno: MU, 1999.

NEŠČIMENKO, Galina Pavlovna: Etničeskij jazyk. Opyt funkcionálnoj differenciacii. München: Otto Sagner, 1999. 234 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Ed. J. Filípec. 2., opravené vydání Praha: Academia, 1994 (a mladší vydání), 647 s.

Styl? Moje dzisiesze rozumienie stylu. Diskuse v časopise Stylistyka IV, 1995, s. 223-329. Z českých lingvistů a literární vědců se v diskusi vyjádřili: M. Červenka, S. Čmejrková, F. Daneš, K. Hausenblas, B. Hoffmann, J. Hoffmannová, J. Chloupek, M. Jelínek, J. Kraus, M. Krčmová, A. Macurová, P. Mareš. V tomto periodiku jsou i vyjádření zahraničních lingvistů na dané téma.